

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.125>
УДК 94(477.81) «1939/1945»

Андрій ЖИВ'ЮК

кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

ТЕХНОЛОГІЯ ТЕРОРУ: ВБИВСТВА В МЕЖИРІЦЬКИХ РАЙВІДДІЛЕННЯХ НКДБ—НКВС НА РІВНЕНЩИНІ ВЛІТКУ 1941 р.

Мета статті — дослідження причин та обставин знищення цивільного населення, що здійснене співробітниками радянських спецслужб НКДБ і НКВС у камерах попереднього ув'язнення (КПЗ) районних підрозділів цих структур, зокрема в Межирічах, після нападу Німеччини на СРСР наприкінці червня — на початку липня 1941 р. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Використано біографічний, проблемно-пошуковий, хронологічний, ретроспективний методи, метод локальної історії, а також просопографічний підхід для відтворення біографій жертв і ексекторів. **Наукова новизна.** Уперше зібрано, проаналізовано, верифіковано документи із архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, державних архівів про обставини здійснення злочину в Межирічах. **Основні результати, перспективи подальших досліджень.** Фізичне знищення заарештованих органами НКДБ, яких на початок німецько-радянської війни утримували в тюрмах західних областей УРСР і в камерах попереднього ув'язнення при райвідділах (райвідділеннях) НКДБ і НКВС, відбувалось відповідно до таємної директиви наркома держбезпеки СРСР Всеволода Меркулова від 23.06.1941 № 2445/М. Вбивства в тюрмах, здійснені на виконання цієї директиви, ширше висвітлені в науковій та мемуарній літературі. На-

Цитування: Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ—НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125—142. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.125>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

томість майже невідома інформація про аналогічні злочини, вчинені співробітниками радянських спецслужб у районних відділах. У статті на основі вперше віднайдених і проаналізованих архівних джерел висвітлено вбивство заарештованих Межиріцьким райвідділенням НКДБ 27 червня 1941 р. З'ясовано, що усі співробітники Межиріцького РВ НКДБ і Межиріцького РВ НКВС були безпосередніми учасниками або свідками (тобто мимовільними співучасниками) цього злочину. Співучасниками можна вважати також працівників управлінь МДБ, КДБ і СНБ України в Рівненській області, які у 1947—1964 рр. припинили розслідування справ стосовно вбитих або вчиняли маніпуляції після його поновлення у 1990—1991 рр. Доведено, що оперативні співробітники межиріцьких райвідділень НКДБ—НКВС, отримавши звістку про початок німецько-радянської війни, реалізували план «цілковитої зачистки» району від «неблагонадійних елементів», котрі становили для комуністичного режиму загрозу як потенційна «п'ята колона». Аналогічні межиріцькому вбивства були здійснені наприкінці червня — на початку липня 1941 р. і в інших райвідділах НКДБ і НКВС західних областей України (Вишнівець, Клесів, Сарни), що може стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), директива В. Меркулова від 23.06.1941, убивства, Межиріччя.

За визначенням в юриспруденції, терор — це засіб тотального залякування, придушування політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування до них насильства аж до фізичного знищення [1, С. 90]. Більшовицька влада задля самозбереження зробила терор перманентним. Водночас засновники марксистської теорії, на якій базувався більшовизм, вважали терор даремною жорстокістю, котру чинять заради власного заспокоєння люди, що самі відчувають страх [2, С. 450]. Історія більшовицької держави багата на подібні приклади, зокрема під час її воєнної катастрофи влітку 1941 р.

Нинішня російсько-українська війна ніби повернула історичний годинник на 80 років назад: російські окупанти вчиняють в Україні жорстокі розправи з реальними і потенційними опонентами, серед яких не лише воїни Збройних сил України, а й беззахисні цивільні: діти, жінки, старші люди, інваліди. Воєнні злочини під час війни Росії проти України виявлені 2022 р. у Бучі, Бородянці, Ізюмі, Ірпені, Маріуполі та багатьох інших містах і селах. Вивчення та аналізування аналогічних злочинів, здійснених влітку 1941 р., допоможе, на нашу думку, краще зрозуміти причини цих злочинів, характер і мету російської окупаційної влади.

Дослідження та публікації останніх десятиліть, у яких йдеться про масові вбивства політичних ув'язнених та насильство над цивільним населенням, вчинені більшовицькою і нацистською владою, не висвітлюють сегмента терору, пов'язаного з убивствами на низовій ланці, — районний апарат каральних структур [3—5]. Проте в останніх документальних публікаціях про Великий терор знаходимо ключ для аналізу антропології терору на низовому (районному, обласному) рівні, який виростає з дослідження жертви до дослідження чекіста-злочинця [6—9].

Праці про політичний терор на початку німецько-радянської війни містять серйозну фактологічну лакуну. Директива В. Меркулова від 23.06.1941

зобов'язувала керівників органів НКДБ «розглянути справи на всіх заарештованих органами НКДБ (курсив мій — А. Ж.)», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувались у тюрмах НКВС [10; 11, С. 191—228; 12—13], а й тих, хто перебував на момент початку війни в КПЗ при райвідділах (райвідділеннях) НКВС і НКДБ. Згадок про їхню долю в історичній літературі обмаль [14, С. 53—57; 15, С. 69—122], однак існують архівні джерела, де зафіксована така інформація.

Зокрема, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) в Рівному знаходяться архівно-слідчі матеріали і рішення по них стосовно частини із заарештованих у Межирицькому, Клесівському, Сарненському та інших районах Рівненської обл. 22—23 червня 1941 р. У 1990-х роках нащадки замордованих зверталися до органів КДБ, СНБУ та прокуратури в пошуках відповіді на питання, хто і чому вбив їхніх батьків чи родичів. Матеріали розслідування масового вбивства склали, в деяких випадках, до чотирьох томів, що містять інформацію про події червня 1941 р.

У підрозділі ГДА СБ України в Рівному й архіві Управління МВС України в Рівненській області зберігаються особові справи співробітників обласного управління та районних відділень НКДБ і НКВС, з допомогою яких ми ідентифікували виконавців і співучасників вчиненого злочину та з'ясували їхні послужні списки. У ГДА СБ України та Державному архіві Рівненської області виявили архівно-кримінальні справи осіб, які стали свідками трагедії червня—липня 1941 р. Віднайдені джерела надали можливість сформулювати і реалізувати завдання дослідження про причини й обставини страти цивільного населення, вчиненого органами НКДБ і НКВС після нападу Німеччини на СРСР.

Межирицький район, де відбувалися ці вбивства, опинився у фокусі особливої уваги органів НКВС—НКДБ, оскільки тут мешкала значна кількість учасників антибільшовицького руху 1919—1920 рр. і де у міжвоєнний період діяли потужні осередки УНР і ОУН. Восени 1939 р. у Межиричах відбулись «антирадянські прояви»: під час святкування річниці «Жовтневої революції» на мітингу з'явилися 30 вершників, частина з яких були одягнуті в «петлюрівські костюми»¹. Наприкінці грудня 1939 р. з метою створення осередку «Української організації самостійників» з центром у Львові, в Межиричах побував син військового міністра екзильного уряду УНР Юрій Сальський².

Тому протягом осені 1939-го — першої половини 1941 р. у Межирицькому районі органами НКВС—НКДБ заарештовані, за неповним підрахунком,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України), Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 79.

² Архів УМВС України в Рівненській області (далі АУМВС України в РО). Ф. 25. Спр. 8. Арк. 63—64; ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-5233. Арк. 18зв.—22.

127 осіб³, з яких піддані подальшим репресіям 114 (13 звільнено), з них 22 особи були страчені (з ухваленням вироку або без нього, зокрема, 10 — за т. зв. українським катинським списком). Серед репресованих знаходимо 97 українців, 20 поляків, шість євреїв, трьох росіян, одного молдаванина. Водночас певні «неблагонадійні елементи», узяті, очевидно, на оперативний облік до нападу Німеччини на СРСР, не були ізольовані. За проведення арештів серед фігурантів оперативної картотеки Межиріцьке райвідділення НКДБ взялося в перший день німецько-радянської війни.

Як свідчить ордер, підписаний начальником Межиріцького РВ НКДБ Павлом Новіковим, 22 червня 1941 р. його підлегли заарештували селянина з с. Самостріли Ничипора Забужка. У постанові на арешт Н. Забужка причиною зазначено, що той, нібито, був членом «повстанської української націоналістичної організації ОУН»⁴. Єдиний протокол допиту заарештованого, проведеного 26 червня 1941 р. старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ НКДБ сержантом держбезпеки Федором Погороднім, умістився на двох сторінках, одна з яких заповнена анкетними даними Н. Забужка, а на іншій зафіксовано його «зінання»⁵. У слідчому матеріалі вміщена типова довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР від 24.12.1942 про те, що слідча справа Н. Забужка, «евакуйованого в зв'язку зі станом воєнного часу з прифронтової смуги і не виявленого в тюрмах, здана до встановлення заарештованого на тимчасове зберігання в архів 1-го спецвідділу НКВС СРСР»⁶.

Про долю Н. Забужка довідуємось із протоколу допиту його дружини Ганни Забужко (Чигир) старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ МДБ молодшим лейтенантом Шеншиним від 21.03.1948: «Під час евакуації відділу НКВС мого чоловіка розстріляли в містечку Межирічі і закопали його в дворі РВ НКВС. Після того, як німці окупували територію Межиріцького району, я труп свого чоловіка, Забужка Ничипора Захаровича, взяла і поховала в своєму селі, на самострілівському кладовищі»⁷.

Факт розстрілу підтверджений довідкою виконавчого комітету Межиріцької районної ради депутатів трудящих від 25.03.1948 про те, що «Н. Забужко у червні місяці 1941 року був заарештований Межиріцьким РВ НКДБ, під час евакуації райвідділу в 1941 році заарештований Забужко був розстріляний у м. Межирічі»⁸. На підставі цієї інформації 03 квітня 1948 р. слідчий УМДБ по Рівненській обл. молодший лейтенант Дегтярев ухвалив постанову про припинення слідчої справи, в якій зазначив: «У зв'язку з воєнними діями в 1941 році під час евакуації Межиріцького РВ НКДБ Забужко Н.З. був убитий

³ Підрахунок здійснено за базою даних книги «Реабілітовані історією. Рівненська область».

⁴ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-5011. Арк. 1—2.

⁵ Там само. Арк. 7—8.

⁶ Там само. Арк. 12.

⁷ Там само. Арк. 13зв.

⁸ Там само. Арк. 15.

і похований, що підтверджується допитаними свідками — жінкою заарештованого Забужко Г.Ю. і довідкою Межиріцького райвиконкому»⁹.

Симптоматично, що у постанові слово «розстріляний» замінено словом «убитий». Слідчий так і не спромігся встановити особи вбивць Н. Забужка.

Менш як за рік після з'ясування органами МДБ обставин загибелі Н. Забужка, 03 лютого 1949 р., його 40-річна дружина Ганна і 20-річна донька Нонна були заарештовані, звинувачені у співпраці з підпіллям ОУН і засуджені до 25 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах (ВТТ) кожна¹⁰. Під час допиту 01 березня 1949 р. слідчий Давидов зафіксував свідчення неписьменною Г. Забужко про те, що її чоловік «на початку війни в нічний час був взятий з дому якимись невідомими особами», згодом невідомо ким з невідомої причини вбитий, чим дружина не цікавилась, оскільки жила з ним «дуже погано»¹¹. Водночас Г. Забужко категорично заперечила будь-які свої зв'язки з повстанцями. Про долю батька слідчі допитувались і в заарештованій доньки. Висловимо припущення, що покарання матері й доньки було зумовлене помстою МДБ за поширення ними відомостей, що компрометують гебістів, про межиріцьке вбивство, скоєне у червні 1941 р., прагненням ізолювати одних небажаних свідків і залякати інших.

Неоднозначною постає історія з реабілітацією Н. Забужка. 19 квітня 1990 р. його син Ярослав, мешканець Рівного, звернувся з листом до КДБ при Раді Міністрів УРСР, де заявив: «Мій батько, Забужко Ничипір Захарович, 1904 р. народження, у червні 1941 р. був заарештований органами НКВС в с. Самостріли Корецького р-ну Ровенської обл. і знаходився в НКВС до страти. 27 червня 1941 р. був страчений і похоронений на подвір'ї НКВС, біля ясеня. Після відступу радянської армії рідними перезахоронений в с. Самостріли, на цвинтарі. Мій батько був чесною людиною, злочину ніякого не скоїв. Сумнів нашої родини просить відповіді на такі запитання: 1. За чиїм наклепом він був заарештований? 2. В чому його звинувачували? 3. Хто виніс вирок про його страту? 4. Хто був виконавцем вироку?»¹².

Ярослав Забужко просив переглянути справу батька на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 № 10086-ХІ «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв політичних репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років».

Спочатку співробітники УКДБ по Рівненській області, куди лист Я. Забужка потрапив на розгляд, доповіли своєму керівництву, що не можуть розглянути клопотання по суті, оскільки ні за обліком УКДБ, ні УВС Рівненського облвиконкому, ні МВС УРСР та СРСР «Забужко Никифор Захарович як заарештований і засуджений у довоєнний час не проходить»¹³.

⁹ Там само. Арк. 16.

¹⁰ Там само. Спр. П-5981. Арк. 156—157зв.

¹¹ Там само. Арк. 48.

¹² Там само. Спр. П-5011. Арк. 21.

¹³ Там само. Арк. 26.

Це стверджувалося без огляду на те, що справа зі слідчим матеріалом на Н. Забужка за номером 1671 була облікована в УКДБ по Рівненській області ще 1962 р., а 25 березня 1967 р. проведена її ревізія. Однак незабаром УКДБ і прокуратура змінили свою позицію, і заднім числом Н. Забужко був реабілітований (висновок прокуратури Рівненської області від 29.05.1990)¹⁴. Довідка про реабілітацію надіслана на адресу сина вбитого без посутньої відповіді на поставлені ним питання¹⁵. Система оберігала свої таємниці до останнього.

Водночас із Н. Забужком Межиріцьким РВ НКДБ були заарештовані мешканці сіл району: с. Топча — Адам Сидорчук, с. Велика Харуча — Василь Бондар, с. Даничів — Федір Пашинський, с. Стівпин — Сергій Кухарук, с. Межирічі — Роман Пивоварчук і Шмуль Ученик, с. Самостріли — Ананій Козел. Останній був звільнений, під час нацистської окупації мешкав у своєму селі, мобілізований до Червоної армії у лютому 1944 р., загинув на фронті¹⁶. Зважаючи на нумерацію ордерів на арешт, підписаних начальником РВ НКДБ Павлом Новіковим, загалом 22—23 червня 1941 р. в районі могли бути арештовані не менше 13 осіб. Вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла про 15—20 заарештованих, яких зібрали тоді у Межирічах, частину з них кудись вивезли вночі [16, С. 6].

А. Сидорчука звинуватили в участі в «українській націоналістичній організації УНДО», в якій він виконував обов'язки секретаря і, очевидно, вбили в Межиріцькому РВ НКДБ. У постанові про припинення справи від 06.04.1948 зазначено, що А. Сидорчук «13 липня (? — А. Ж.) 1941 р. у зв'язку з воєнними діями і евакуацією Межиріцького РВ НКДБ був убитий». Поховали А. Сидорчука на кладовищі в с. Топча у серпні-вересні 1941 р.¹⁷

В. Бондар, на думку оперативників, був учасником «української націоналістичної організації “ОУН” та членом “Просвітянської хати”, філія “ВУО”», загинув 1942 р. від рук радянських партизанів як голова Межиріцької райуправи¹⁸. Обидва реабілітовані 29 травня 1990 р.

Інформація про членство В. Бондаря в ОУН навряд чи відповідала дійсності, оскільки його прізвище зустрічаємо в переліку членів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в Рівненському повіті за 1934 р.¹⁹ Довідку ж Межиріцької сільської ради про вбивство В. Бондаря як голови райуправи радянськими партизанами 1942 р., на підставі чого 25 грудня 1947 р. УМДБ припинило розслідування справи, вважаємо вигадкою, оскільки звинувачені у співробітництві з нацистами мешканці Межиріч Хома Вальчук²⁰ і Фе-

¹⁴ Там само. Арк. 17.

¹⁵ Там само. Арк. 31.

¹⁶ Там само. Спр. П-595.

¹⁷ Там само. Спр. П-5013.

¹⁸ Там само. Спр. П-5012.

¹⁹ Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.). Ф. 112. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 14.

²⁰ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 3417. Арк. 80.

дір Мирончук²¹ вказали на слідстві, що 1942 р. головою Межиріцької райуправи служив Барилко. Саме він був убитий радянськими партизанами.

Що стосується долі інших заарештованих у червні 1941 р., то звернення їхніх родичів до органів КДБ змусило співробітників держбезпеки розпочати розслідування, об'єднавши в одну справу слідчі матеріали стосовно цих осіб. Син Р. Пивоварчука Дмитро, мешканець Львова, 20 квітня 1990 р. надіслав до республіканського КДБ лист, майже ідентичний до листа сина Н. Забужка Ярослава від 19 квітня, з тими ж чотирма запитаннями: хто доніс, у чому звинуватили, хто ухвалив вирок і хто його виконав?²². Очевидно, що написані і відіслані листи були результатом домовленості дітей репресованих. Однак Д. Пивоварчук, окрім КДБ, звернувся з відповідною заявою також до прокуратури Рівненської області.

31 травня 1990 р. старший помічник прокурора Рівненської області старший радник юстиції Василь Мельнишин ухвалив постанову про скасування постанови УМДБ по Рівненській області від 02.04.1948 про припинення кримінальної справи Р. Пивоварчука за фактом його смерті і доручив провести розслідування обставин його загибелі УКДБ УРСР по Рівненській області. 05 червня 1990 р. прокурор Рівненської області Василь Польовий спрямував архівну справу Р. Пивоварчука для начальника УКДБ Олександра Демчука, зазначивши, що її розслідування поставлене прокуратурою на особливий контроль²³. Отже, КДБ не зміг обійтися відпискою, як у випадку із заявою Я. Забужка, і був вимушений розпочати нове розслідування. Згодом до нього були додані архівні матеріали стосовно С. Кухарука, Ф. Пашинського і Ш. Ученика.

Зауважимо, що в 1948—1964 рр. провадження по слідчих матеріалах стосовно цих осіб припинене за смертю обвинувачених: Р. Пивоварчука — 1941 р.²⁴, Ф. Пашинського — 1952 р.²⁵, Ш. Ученика — 1941 р. (1965 р. справа стосовно нього припинена за недоведеністю участі в здійсненні злочину)²⁶. Голова і секретарка сільради, які 1964 р. засвідчили довідку про смерть Ф. Пашинського в 1952 р., на допиті 1990 р. визнали, що, можливо, надали їй «на прохання органів слідства»²⁷. Єдиний, стосовно чиєї загибелі 1948 р. слідчі отримали реальні, а не вигадані дані, був С. Кухарук. Свідок Феодосій Любечко на допиті 03 липня 1948 р. зазначив: «Кухарук Сергій Степанович за участь в ОУН арештований Межиріцьким РВ НКВС. У червні місяці 1941 року, після того, як почалась війна з Німеччиною, Межиріцький райвідділ НКВС став евакуюватись, і при евакуації Кухарука Сергія Степановича в містечку Межирічі розстріляли, труп його закопали у дворі райвідділу. Після того, як

²¹ Там само. Арк. 55.

²² ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 24—24зв.

²³ Там само. Арк. 21—23.

²⁴ Там само. Арк. 19.

²⁵ Там само. Т. 2. Арк. 23.

²⁶ Там само. Т. 3. Арк. 19—20.

²⁷ Там само. Арк. 37, 40.

німці окупували територію Межиріцького району, труп Кухарука С.С. відкопали і з цього приводу влаштували в м. Межирічі мітинг. Після цього труп Кухарука був похований в селі Стівпин».

Довідку про розстріл С. Кухарука під час евакуації Межиріцького РВ НКВС надав також голова райвиконкому Лісовий. Утім, у постанові про припинення кримінального провадження слідчі зазначили, що С. Кухарук вбитий за невідомих обставин під час евакуації з тюрми²⁸.

На допиті 02 листопада 1990 р. вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла слідчому О. Тарасюку під запис на магнітну компакт-касету: «У ніч з 22 на 23 червня 1941 року мій чоловік був арештований органами НКВС. Його арешт здійснював житель села Межирічі на прізвище Бондар... На наступний день я понесла чоловікові передачу. Передачу у мене прийняв Трофимчук Костянтин... Я запитала у нього, за що арештували мого чоловіка, однак Трофимчук нічого мені не пояснив. Мене також не прийняли і в райвідділі НКВС з приводу його арешту... Після цього я ще декілька разів носила йому передачі. Він разом з іншими арештованими утримувався під вартою в підвалі Межиріцького райвідділу НКВС, який знаходився з тильної сторони будівлі. В один з моїх приходів я бачила, як його виводили з підвалу на вулицю».

Орієнтовно 26 червня 1941 р. до батька Ганни Пивоварчук прийшли односельці і повідомили, що усіх арештованих вночі повинні вивозити автомашиною з села. Ганна з батьком просиділи всю ніч на лавці біля свого будинку, чекаючи на це. У ту ніч на території Межиріцького РВ НКВС до самого ранку працював якийсь мотор, однак нікого з арештованих нікуди не вивозили: «6 липня 1941 року наше село було окуповане німцями. В той же день, а це була неділя, до мене додому прийшла жителька села Стівпин Кухарук Ганна..., чоловік якої також після початку війни був арештований Межиріцьким райвідділом НКВС і знаходився разом з моїм чоловіком під арештом... Я розповіла їй про те, що в селі ходять чутки, що ніби наші чоловіки знищені і похоронені в саду на території райвідділу. Після цієї розмови ми разом пішли до будівлі райвідділу. Там вже було багато людей».

З дозволу німецьких властей на місці захоронення в саду були здійснені розкопки. Першим відкопали тіло мешканця с. Межирічі Ш. Ученика, який лежав обличчям догори, у верхньому одязі. Труп Р. Пивоварчука дістали з місця захоронення третім: «Спочатку відкопали наше одіяло, яке я передала чоловікові після його арешту. А потім відкопали його тіло. Мій чоловік лежав у могилі обличчям донизу. На ньому було пальто з коміром. Комір пальта був піднятий і закривав голову... Всього в цьому місці було захоронено п'ятеро чоловіків».

Після того, як трупи вбитих дістали з місця їхнього захоронення, їх забрали родичі загиблих і згодом поховали на кладовищах у селах, де вони проживали до арешту й загибелі: «Коли наряджали чоловіка, я побачила в потиличній частині голови велику рану. Череп у цьому місці був повністю про-

²⁸ Там само. Т. 4. Арк. 27—28, 31.

ломлений. Ми вклали до цієї рани вату, щоб закрити її. Окрім цього, на його руках повністю злізла шкіра. Таке ж відбулось і на ногах... Наступного дня ми поховали тіло мого чоловіка на кладовищі в селі Межирічі... Ще хочу доповнити те, що в 1939 році в мене народився син Дмитро, а через п'ять місяців після загибелі чоловіка в 1941 році народилась дочка Іларія. З дня загибелі чоловіка до цього часу мої діти живуть сиротами»²⁹.

Свідок Надія Сусла під час допиту 02 жовтня 1990 р. з'ясувала, що очевидцем подій, які відбувалися на території райвідділів НКВС—НКДБ, був Авксентій (Олександр) Горбов, котрий «розповідав усім жителям с. Великі Межирічі про те, що він, сидючи на дереві в саду РВ НКВС, бачив, як до виритої ями притягли напівживих двох чоловіків, скинули їх туди і присипали землею. В одному з них він упізнав Пивоварчука Р. М.»³⁰.

Зі слів сестри закатованого Р. Пивоварчука Ольги на допиті 12 жовтня 1990 р., співробітники РВ НКВС Володимир Дейсун і Ольян Валенчук в ніч на 27 червня 1941 р. витягли з підвалу райвідділу тіла шістьох людей і скинули їх в яму, яку присипали землею, вкопавши зверху деревце. Про це мати Р. Пивоварчука довідалася від мешканця Межиріч Миколи Старчевського, котрий спостерігав за екзекуцією з горища будинку навпроти³¹.

Сестра Ф. Пашинського Анастасія Корчинська повідомила слідчому, що обличчя брата було страшно понівечене, вибиті зуби, зламаний ніс, з кистей рук злізла шкіра³².

Результати проведеного розслідування зафіксував старший помічник прокурора Рівненської області В. Мельнишин у постанові про його призупинення від 09.09.1991, ухваленій уже після проголошення незалежності України. У цьому документі зазначено, що Р. Пивоварчук, Ф. Пашинський, Ш. Ученик, С. Кухарук були заарештовані 22—23 червня 1941 р. Межиріцьким РВ НКДБ. Зокрема, Ф. Пашинський, у 1939—1941 рр. — голова сільради в с. Даничів, після арешту, у день нападу Німеччини на СРСР нібито казав співкамерникові Василеві Силіну з с. Копитів, що він «з нетерпінням очікує німців» і що «настав час розплати з більшовиками»³³.

Про Ш. Ученика, торговця, який «за Польщі» очолював ревізійну комісію сіоністської організації, що опікувалася виїздом євреїв до Палестини, В. Силін повідомив: «В неодноразових розмовах Ученик висловлює незадоволення і наклепи на радянську владу, зокрема заявляв, “що йде загибель більшовикам, кровопивцям народної крові, настав час розплати. [...] Багато хто каже, що радянська влада несе щастя євреям, далеко не так, справжніх євреїв влада знищує, а жебракам створює блага. [...] Краще німець, аніж більшовики”»³⁴.

²⁹ Там само. Т. 1. Арк. 38—42.

³⁰ Там само. Арк. 67—68.

³¹ Там само. Арк. 91.

³² Там само. Т. 2. Арк. 32—34.

³³ Там само. Арк. 13—14зв.

³⁴ Там само. Т. 3. Арк. 11—12зв.

В. Мельнишин у постанові підсумував, що вказані особи «ніякої антирадянської ворожої діяльності не проводили», архівна кримінальна справа стосовно них припинена «за відсутністю в їх діях складу злочину». Водночас він наголосив: «Під час додаткового розслідування встановити слідчим шляхом конкретних осіб, які брали участь у вбивстві Пивоварчука, Пашинського, Кухарука, Ученика і Забужка, з числа співробітників Межиріцького РВ НКДБ не виявилось можливим».

Тому старший помічник прокурора постановив призупинити слідство «для встановлення конкретних осіб, причетних до вбивства». Для цього він доручив управлінню КДБ УРСР по Рівненській області «провести оперативно-розшукові заходи щодо встановлення осіб, які здійснили вбивство»³⁵.

Оперативно-розшукові заходи за цією постановою тривали рік і чотири місяці. За цей час співробітники управління КДБ УРСР, а згодом СНБ України в Рівненській області розіслали запит з розшуку 23-х співробітників радянських спецслужб, які нібито були причетними до вбивства заарештованих Межиріцьким РВ НКДБ осіб у червні 1941 р., до більш як 150 управлінь МВС союзних та автономних республік, країв, областей, інших адміністративних одиниць СРСР³⁶. Перелік розшукуваних був «сумішшю» зі співробітників обласного та районного рівнів різних періодів, частина прізвищ яких виявилась навряд чи випадково перекрученими: зокрема, начальник управління НКВС по Рівненській області 1939—1941 рр. Роман Крутов названий Круток. Прізвища безпосередніх організаторів вбивства ув'язнених у Межирічах — начальника райвідділення НКДБ Павла Новікова і начальника райвідділення НКВС Федора Кириленка — серед розшукуваних осіб взагалі не значилися.

13 січня 1993 р. начальник відділу контррозвідки управління СБ України в Рівненській області Б. Охмак підготував довідку за результатами розшукових заходів, де, зокрема, зазначалось: «Межиріцький райвідділ НКДБ у вказаний період (червень 1941 р. — А. Ж.) розташовувався в одному приміщенні з РВ НКВС. Згідно з архівними книгами (знаходяться в УСБУ по Рівненській області і УВС Рівненської обл.), штатного розпису за 1941 р. в райапаратах станом на червень згаданого року працювали по 7 співробітників. В ході роботи по справі були виявлені ще 3 співробітники РВ НКВС... З урахуванням того, що ці працівники могли бути причетними до вбивства вищевказаних осіб, проводились заходи щодо їх розшуку, в тому числі, шляхом перевірки за всіма адресними бюро колишнього СРСР... Окрім цього, проведена робота щодо виявлення бази свідків здійсненого злочину. Були встановлені і опитані колишні оперативні джерела довоєнного періоду, родичі вбитих, особи, які мешкали в 1941 році поблизу будівлі РВ НКДБ та інші, котрим, не виключено, могло бути відомо щось про цей факт. Розшукувались особи, які, можливо,

³⁵ Там само. Т. 4. Арк. 11—14.

³⁶ Там само. Арк. 73—104, 106—340, 347—391.

знаходились у цей період під слідством чи тимчасово утримувались під вартою. Однак, прямі очевидці вбивства і особи, причетні до нього, не виявлені. Оперативно-розшукові заходи, проведені по справі, вичерпані»³⁷.

Хто ж були виконавці та співучасники вбивства в Межирічах 27 червня 1941 р.? Або ж, як запитували діти вбитих: хто ухвалив вирок про страту і хто його виконав? Співробітникам УКДБ у Рівненській області вдалося розшукати і допитати трьох людей, які працювали в червні 1941 р. у Межиріцькому РВ НКДБ і Межиріцькому РВ НКВС, — прибиральницю Ганну Новак, секретаря-друкарку Ніну Капустян, водія Миколу Бондарчука, а також дружину оперуповноваженого Маркела (Меркурія) Голованова Любов.

Г. Новак повідомила, що з початком німецько-радянської війни у райвідділенні їй сказали, щоб на роботу не виходила. На початку липня 1941 р. її покликали, віддали ключі від усіх приміщень, включно з підвальним, і наказали за ними наглядати. Пізніше дружина Р. Пивоварчука дорікала їй смертю чоловіка, односельці звинувачували в тому, що вона кип'ятила воду, якою співробітники райвідділення обварювали руки й ноги арештованим³⁸ (у Р. Пивоварчука «з рук шкіра відстала аж по лікті, на ногах шкіра, підошви залишилися в шкарпетках, руки і ноги були ошпарені кип'ятком») [16, С. 6].

Дружина оперуповноваженого Межиріцького РВ НКДБ М. Голованова Любов повідомила, що на початку червня 1941 р. її чоловік отримав відпустку і виїхав на відпочинок у Станіславську область, відправивши їх з дітьми до Житомира. З ним вони більше не бачились, а після війни Л. Голованова отримала повідомлення про смерть чоловіка на фронті в 1943 р. у Смоленській області³⁹. Потрібно додати, що уродженець Житомира М. Голованов (1905—1943) служив в органах НКВС з 1939 р. До того він навчався в дорожньому технікумі у Житомирі, працював на будівництві доріг, закінчив вищу школу профспілкового руху в Москві. З жовтня 1939 р. — оперуповноважений УНКВС по Житомирській області, у лютому 1940 р. переведений до Межиріцького РВ НКВС. За час роботи в Межирічах завербував п'ять інформаторів, одного агента, завів дві агентурні розробки, брав участь у розслідуванні агентурної справи «Незадоволені»⁴⁰. Відповідно до наказу начальника УНКДБ по Рівненській області Євгена Лосева від 17.06.1941 М. Голованов з 08 червня 1941 р. перебував у черговій відпустці з виїздом на курорт Татарів, поблизу Ворохти⁴¹. Однак після нападу Німеччини на СРСР він повернувся до Межиріч, доказом чого є заповнені ним 26 червня 1941 р. анкети на заарештованих Ф. Пашинського, Ш. Ученика і протокол допиту Р. Пивоварчука, проведеного М. Головановим того ж дня⁴².

³⁷ Там само. Арк. 392—393.

³⁸ Там само. Т. 1. Арк. 72—74.

³⁹ Там само. Арк. 110—111, 114.

⁴⁰ АУМВС України в РО. Ф. 27. Спр. 7006.

⁴¹ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 171.

⁴² Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 23—24; Т. 2. Арк. 8—9зв.; Т. 4. Арк. 21—22зв.

Начальником Межиріцького райвідділення НКВС, а згодом НКДБ був лейтенант держбезпеки Павло Новіков (1905—1980), який служив в органах ОДПУ—НКВС з 1933 р. У 1937 р. він закінчив Центральну школу ГУДБ НКВС СРСР у Москві. До Західної України переведений з посади оперативного секретаря УНКВС по Камчатській області. Під час Великого терору 1937—1938 рр. оперуповноважений 6-го відділення СПВ УНКВС по Камчатській області П. Новіков був безпосередньо причетний до фабрикування справ у місцевій репресивній «лабораторії». В атестаційному листі від 21.03.1939 відзначені «чекістсько-неграмотні дії» і «непартійне ставлення до слідства» П. Новікова: ряд протоколів проведених ним справ виявилися «липовими»⁴³.

Тональність службової характеристики начальника Межиріцького РВ НКДБ від 17.06.1941, засвідченої виконувачем обов'язків начальника УНКДБ Рівненської області Є. Лосевим, була зовсім іншою за попередні: «Упродовж останнього періоду часу набув ряд цінної агентури, в районі викрив і ліквідував 5 антирадянських контрреволюційних націоналістичних формувань “ОУН”. Особисто керує і бере участь в проведених операціях з вилучення оунівського підпілля, яке знаходиться на нелегальному становищі, значну кількість вилучено зброї»⁴⁴.

П. Новіков виявився серед начальників райвідділень, хто «відзначився» на початку німецько-радянської війни. Він виконав директиву В. Меркулова якнайсуцільніше, здійснивши арешт і організувавши «доцільний розстріл» «неблагонадійних елементів» у Межиріцькому районі. За свідченням водія Межиріцького РВ НКДБ М. Бондарчука, 22 червня 1941 р. райвідділення переведене на воєнний стан, усі співробітники постійно знаходилися в його будівлі, практично кожну ніч виїжджаючи в села району для проведення арештів. Згодом арештованих вбили. Наприкінці червня за наказом П. Новікова М. Бондарчук виїхав з ним одним (тобто апарат райвідділення був кинутий напризволяще) автомобілем до Корця, а звідти до Києва з військами, що відступали⁴⁵.

Під час нацистської окупації України П. Новіков знаходився в резерві відділу кадрів НКВС УРСР. У 1944 р. він повернувся в Рівненську область, де став начальником Костопільського РВ НКДБ/МДБ (1944—1951), а згодом сусіднього з Межиріцьким Корецького РВ МДБ/МВС (1951—1953). На цей період припадає його безпосередня участь у чекістсько-військових операціях з «ліквідації озброєних бандитів», тобто підпілля ОУН і формувань УПА, з 1944-го до 1951 р. — упродовж 398 днів⁴⁶. Однак наприкінці 1940-х — у першій половині 1950-х років він занедбав роботу, влаштував пиятики з підлеглими, послабив боротьбу з оунівським підпіллям, внаслідок чого переведений до апарату УМВС—УКДБ Рівненської області. Звільнений зі

⁴³ Там само. Ф. 3(Р). Оп. 2. Спр. 1740. Арк. 25.

⁴⁴ Там само. Арк. 30.

⁴⁵ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 116—117.

⁴⁶ Там само. Ф. 3(Р). Оп. 2. Спр. 1740. Арк. 10.

служби в КДБ 19 жовтня 1955 р. за віком у званні підполковника⁴⁷. У 1958 р. П. Новіков працював помічником начальника санаторного відділення Головного військового госпіталю ім. академіка Бурденка з матеріально-технічного забезпечення в Нових Горках під Москвою. У 1963 р. він — начальник штабу цивільної оборони, завідувач спецчастиною дитячої міської клінічної лікарні № 1 у Москві⁴⁸. Як бачимо, розшукувати організатора вбивства в Межирічах по всьому СРСР у слідчих КДБ і СНБУ потреби не було: у 1990—1991 рр. в обласному управлінні цих відомств у Рівному багато хто добре знав його ім'я, а особова справа П. Новікова лежала на досяг руки — в архіві управління. Зрештою, 28 вересня 1990 р. її оглянув слідчий О. Тарасюк у присутності свідків. Однак у протоколі огляду немає жодної згадки про службу П. Новікова на Рівненщині в 1944—1955 рр.⁴⁹, коли, займаючи відповідальні посади, він міг впливати на приховування доказів злочину в Межирічах.

У підпорядкуванні П. Новікова в Межиріцькому РВ НКДБ влітку 1941 р. служили шестеро осіб: старший оперуповноважений сержант держбезпеки Ф. Погородній, оперуповноважені М. Голованов та Є. Лісін (він переведений до Межиріч зі Зміївського РВ НКДБ Харківської області 01.05.1941), секретар-друкарка Н. Капустян, водій М. Бондарчук та вахтер Г. Кольміченко⁵⁰. З архівно-слідчих матеріалів бачимо, що саме оперативні працівники Ф. Погородній, М. Голованов і Є. Лісін допомагали П. Новікову здійснювати арешти, проводили обшуки, заповнювали анкети, допитували заарештованих у Межирічах та навколишніх селах упродовж 22—27 червня 1941 р. Подальша доля цих осіб, окрім М. Голованова і М. Бондарчука, залишається нез'ясованою.

Вахтер Григорій Кольміченко народився 1913 р. у м. Єлисаветград, працював зв'язківцем, конюхом, служив у військах НКВС, звідки потрапив у воєнізовану охорону. У квітні 1940 р. став вахтером дорожньо-транспортного відділення НКВС станції Сарни, через рік звільнився, але незабаром знову опинився на посаді вахтера — тепер у Межиріцькому РВ НКДБ⁵¹, де його застала німецько-радянська війна. Після вбивства заарештованих і евакуації з Межиріч доля Г. Кольміченка невідома.

Інакше склалося життя у водія Миколи Бондарчука. Він народився 1914 р. у с. Дивень Рівненського повіту, до вересня 1939 р. займався селянською працею. Після встановлення радянської влади й утворення Межиріцького району був прийнятий на роботу водієм легкового автомобіля в РВ НКВС, згодом — РВ НКДБ. Після евакуації з начальником райвідділення П. Новіковим до Києва був спрямований у відділ контррозвідки Південно-

⁴⁷ Там само. Арк. 9, 12, 84.

⁴⁸ Там само. Арк. 86—87. Докладніше про П. Новікова див.: [15, С. 94—98].

⁴⁹ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 129—130.

⁵⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 116, 129, 137, 149.

⁵¹ АУМВС України в РО. Ф. 27. Спр. 7039.

Західного фронту, потрапив в оточення, з якого йому вдалося вийти на радянський бік⁵².

З 17 вересня 1942 р. до 24 жовтня 1944 р. М. Бондарчук був бійцем розвідувально-диверсійної резидентури (РДР) 4/190 (кодова назва спецгрупи НКВС СРСР «Переможці» під командуванням Д. Медведєва), діяв як один із «найкращих бійців загону», разом із групою Миколи Кузнєцова в Рівному [17, С. 160, 162, 201]. З жовтня 1944 р. до серпня 1953 р. працював водієм транспортного відділу / управління охорони МДБ Ковельської залізниці, що очолював Віктор Кочетков, один із колишніх підлеглих Д. Медведєва у спецгрупі «Переможці». 1953 р. В. Кочетков забрав М. Бондарчука з собою до Львова, звідти той переведений водієм лінійного відділу міліції ст. Здолбунів, де працював до 1966 р. Закінчив М. Бондарчук свою службу 1968 р. на посаді водія-міліціонера лінійного відділу міліції ст. Рівне⁵³.

Начальником Межиріцького райвідділення міліції, а з квітня 1941 р. — райвідділення НКВС працював Федір Кириленко, 1908 р. н., уродженець с. Баскаки Житомирського повіту. В органах робітничо-селянської міліції (РСМ) він служив з 1932 р. До переведення 1940 р. в Межирічі вісім років Ф. Кириленко провів у сусідньому Новоград-Волинському міськвідділі РСМ — на посадах міліціонера, дільничного інспектора, помічника уповноваженого адресного бюро, фотодактилоскопа, начальника паспортно-реєстраційного відділення. 1934 р. закінчив 2-гу школу середнього начальницького складу РСМ України ім. Чубаря у Харкові⁵⁴. Напередодні переведення на Рівненщину пройшов перепідготовку на двомісячних курсах Центральної вищої школи міліції в Москві⁵⁵. Батько Ф. Кириленка, Наум, учасник Першої світової війни, сільський староста в Баскаках, за свідченням односельців, належав до загону отаманів Соколовських⁵⁶, у повстанні яких навесні-влітку 1919 р. проти більшовицької влади брали участь чимало мешканців Межиріч. У липні 1941 р. Ф. Кириленко відбув з Межиріч до Києва, після чого його доля невідома. 1948 р. він виключений зі списків особового складу, як такий, що зник безвісти в період війни⁵⁷.

У Межиріцькому РВ НКВС на початку війни працювали й місцеві: старший конвойний Іван Бондар з с. Велика Харуча, ріс напівсиротою (батько загинув під час Першої світової війни), до 1939 р. копав селянам криниці⁵⁸, саме він арештовував Р. Пивоварчука [16, С. 6]; міліціонер Улян Валентюк з с. Межирічі⁵⁹, який доводився хрещеником Михайлу Пивоварчуку, батьку

⁵² ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 117.

⁵³ АУМВС України в РО. Ф. 29. Спр. 611. Арк. 4—5.

⁵⁴ Там само. Ф. 27. Спр. 1944. Арк. 1—1зв.

⁵⁵ Там само. Без арк.

⁵⁶ Там само. Арк. 11зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 1зв.

⁵⁸ Там само. Спр. 3077.

⁵⁹ Там само. Спр. 1418.

вбитого Романа [16, С. 6]; міліціонери, брати Тихон (звільнений з органів міліції в листопаді 1940 р.) і Володимир Дейсуни з с. Межирічі⁶⁰; міліціонер Петро Мельник з с. Вовкошів, 1940 р. закінчив Рівненську школу міліції⁶¹.

Вважаємо, що усі зазначені співробітники Межиріцького РВ НКДБ і Межиріцького РВ НКВС були безпосередніми учасниками або мимовільними співучасниками злочину, вчиненого 27 червня 1941 р. у Межирічах. Співробітників управління МДБ / КДБ по Рівненській обл., які припинили в 1947—1964 рр. за сфальсифікованими мотивами розслідування справ на вбитих 1941 р., намагаючись приховати скоєне тоді, теж можна вважати співучасниками цього злочину. Не доклали належних зусиль для встановлення істини також співробітники управління КДБ і СНБ / СБ України в Рівненській обл., які в 1990—1993 рр. формально провели розслідування справи про вбивство у Межирічах, що завадило прокуратурі «встановити слідчим шляхом конкретних осіб, які брали участь у вбивстві».

Можемо констатувати, що в незалежній Україні тривалий час зберігався принцип корпоративної солідарності співробітників уже українських спецслужб зі своїми попередниками з органів КДБ, що призвело до приховування злочинів комуністичного режиму, намагань знищити їх документальні сліди або ж унеможливити доступ до викривальних документів.

Арешти і вбивства, здійснені співробітниками межиріцьких райвідділень НКДБ—НКВС, доводять, що місцеві оперативники, отримавши звістку про початок війни, реалізовували план «цілковитої зачистки» району від «неблагонадійних елементів», які перебували на обліку органів НКДБ і переважно не належали до підпільних антирадянських структур. Це були багатші селяни («куркулі»), сільські активісти, колишні члени осередків легальних у міжвоєнній Польщі українських політичних партій, польських і єврейських громадських об'єднань, що припинили своє існування восени 1939 р. Цих людей більшовицька влада розцінювала як загрозу для свого існування, вдавшись до їх фізичного знищення. Вбивства, аналогічні межиріцькому, були здійснені наприкінці червня — на початку липня 1941 р. також в інших райвідділеннях НКДБ і НКВС західних областей України (Вишнівець, Клесів, Сарни), що потребує спеціального дослідження.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Shemshuchenko, Yu. (Ed.). *Yurydychna entsyklopediia*. Vol. 6. Kyiv, 2004 [in Ukrainian]. [Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 6: Т — Я. Київ, 2004].
2. Marks, K., Engels, F. *Sochineniya*. Vol. 33. Moscow, 1964 [in Russian]. [К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. 2-е изд. Т. 33. Москва: Издательство политической литературы, 1964].

⁶⁰ Там само. Спр. 2357.

⁶¹ Там само. Спр. 3370.

3. Smolii, V. (Ed.). *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX—XX st. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka, 2002 [in Ukrainian].
[Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.]
4. Vasyliiev, V., Kashevarova, N., Lysenko, O., Panova, M., Podkur, R. (Eds.). *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941—1944*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941—1944 / Авт.-укл.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.]
5. Vasyliiev, V., Hapiienko, T., Lysenko, O., Podkur, R. (Eds.). *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam. Chernihivska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941—1943*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941—1943 / Авт.-упоряд.: В. Васильєв, Т. Гапієнко, О. Лисенко, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 538 с.]
6. Vasyliiev, V., Viola, L., Podkur, R. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. (T. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobitnykiv upravlin NKVS URSSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 pp.))*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партиїні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.]
7. Kokin, S., Rossman, Dzh. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitnykiv orhaniv NKVS URSSR, zasudzhenykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»*. Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhnotransportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності». Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.]
8. Kokin, S., Rossman Dzh. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitnykiv orhaniv NKVS URSSR, zasudzhenykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»*. Kn. 2: UNKVS po Kyivskii oblasti, UNKVS po Mykolaivskii oblasti, UNKVS po Vinnytskii oblasti, UNKVS po Kharkivskii oblasti ta UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності». Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.]
9. Savin, A., Tepliakov, O., Yunhe, M. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. (T. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialistychnoi zakonnosti»*. Eho-dokumenty 1938—1941 rr.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

- [Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. / Укл. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.].
10. Zlochynu komunistychnoi Moskvu v Ukraini v liti 1941 roku. (1960). New York [in Ukrainian].
[Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. Нью-Йорк: Пролог, 1960. 87 с.].
 11. Kulakovskiy, P. Rozstriliani na pochatku viiny. *Z arkhiviv VUChK—GPU—NKVD—KGB: Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*. 1994, 1: 191-228 [in Ukrainian].
[Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ: Науковий і документальний журнал*. 1994. № 1. С. 191—228].
 12. Romaniv, O., Fedushchak, I. *Zakhidnoukrainska trahediia 1941*. Lviv; New York, 2002 [in Ukrainian].
[Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2002. 414 с.].
 13. Kiebuszinski, Ksenya and Motyl, Alexander (Eds.). *The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
 14. Zhyviuk, A. *Za moskovskym chasom: kontroversii radianizatsii Rivnenshchyny (kinets 1930-kh — kinets 1950-kh rokiv)*. Rivne, 2011. [in Ukrainian].
[Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х — кінець 1950-х років). Рівне, 2011].
 15. Zhyviuk, A. «Vykorystani ta vykynuti»... na Zakhidnu Ukrainu: vykonavtsi Velykoho teroru yak «radianizatory» Rivnenskoï oblasti (1939-1941 rr.). *Z arkhiviv VUChK—GPU—NKVD—KGB: Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*. 2018, 2:69-122 [in Ukrainian].
[Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939—1941 рр.). *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). 2018. С. 69—122].
 16. Demianiuk, I. *Rozprava*. Rivne. 1991, 9 liutoho [in Ukrainian].
[Дем'янюк І. Розправа. Рівне. 1991. № 6 (23). 9 лютого. С. 6].
 17. Gladkov, T. *Kuznetsov. Legenda sovetskoï razvedki*. Moscow, 2004 [in Russian].
[Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки. Москва, 2004].

Надійшла / Received 22.01.2023

Andrii ZHYVIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Doctoral Student at the Department of Modern History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

TECHNOLOGY OF TERROR: MURDERS IN THE MEZHRYRICHY
REGIONAL DEPARTMENTS OF THE NKGB—NKVD IN RIVNE
REGION IN THE SUMMER OF 1941

The purpose of the article is to investigate the causes and circumstances of the destruction of the civilian population carried out by employees of the Soviet special services of the NKGB and the NKVD in the pre-trial detention cells (KPZ) of the district units of these structures, in particular in Mezhyrichi, after the German attack on the USSR in late June — early July 1941 p. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Biographical, problem-searching, chronological, retrospective methods, the methods of local history, as well as the prosopographical approach, were used to reproduce the biographies of the victims and executioners. **Scientific novelty.** For the first time, documents on the circumstances of the crime in Mezhyrichi, which come from the archives of the Security Service of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and state archives, have been collected, analysed and verified. **Main results, prospects for further research.** The physical destruction of those arrested by the NKGB bodies, who at the beginning of the German-Soviet war were held in prisons of the western regions of the Ukrainian SSR and pre-trial detention cells at the district departments of the NKGB and the NKVD, took place under the secret directive of the People's Commissar of State Security of the USSR Vsevolod Merkulov No. 2445/M dated June 23, 1941 p. The murders carried out in the execution of this directive in prisons are more widely covered in the scientific and memoir literature. On the other hand, information about similar crimes committed by employees of the Soviet special services in district departments is almost unknown. In our article, based on the first discovered and analyzed archival sources, the murder of those arrested by the Mezhyrichi district branch of the NKGB on June 27, 1941, is highlighted. It was found that all employees of the district departments of the NKGB and the NKVD were direct participants or witnesses (that is, involuntary accomplices) of this crime. Employees of the MGB, KGB, and National Security Service of Ukraine in the Rivne region, who stopped investigating the cases of those killed in 1947—1964 or carried out manipulations after its renewal in 1990—1991, can also be considered accomplices.

It has been proven that the operatives of the Mezhyrichi district departments of the NKGB—NKVD, having received the news about the beginning of the German-Soviet war, implemented a plan to “completely clear” the area of unsavoury elements that posed a threat to the communist regime as a potential “fifth column”. Murders similar to the one in Mezhyrichi were carried out at the end of June — the beginning of July 1941, also in other district departments of the NKGB and the NKVD of the western regions of Ukraine (Vyshnyvets, Klesiv, Sarny), which may become the subject of further research.

Keywords: *People's Commissariat of State Security (NKGB), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), V. Merkulov's directive of June 23, 1941, murders, Mezhyrichi, Rivne region.*